

20. Зиза М.М. *Зміни виробничих відносин в українському селі (друга половина ХХ – початок ХХІ ст.): історичний аспект. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Луганськ, 2005.*
21. *Записано від Логанівської Ніни Йосипівни (1929 р. н.), жительки с. Ширмівка Погребищенського р-ну, Вінницької обл., 25.03.2010 р.*
22. *Записано зі слів різних інформаторів.*
23. *Соціальний паспорт території Джулинської сільської ради. – Джулинка, 2002; Паспорт територіальної громади Ободівської сільської ради станом на 2010, 2011 рр.; Господарська книга Рожнятівської сільської ради 2001–2011 рр.; Господарська книга Яланецької сільської ради 2001–2011 рр.; Господарська книга Терлівської сільської ради 2006–2010 рр.*
24. *Дані Державного комітету статистики України на 1 січня 2013 р.*
25. *Дані Державного комітету статистики України на 1 лютого 2013 р.*
26. *Тимченко С.М. Українське село: проблеми етносоціальних змін: 1959–1989. – Запоріжжя, 1995; Завальнюк О.М., Рибак І.В. Новітня аграрна історія України. – Кам'янець-Подільський, 2004.*

Batyrjeva I.M. The transformations of the socio-demographic structure of the East Podillia rural population in the second half of the 20th century. The transformation processes in the socio-demographic structure of the countryside of East Podillia in the second part of the XX century are analyzed.
Key words: East Podillia, economic books, collective farm, socio-demographic structure, urbanization

Н. М. Жулканич

ГРОШОВІ ДОХОДИ ЯК ЧИННИК ПІДВИЩЕННЯ ЖИТТЄВОГО РІВНЯ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ КАРПАТСЬКОГО РЕГІОНУ (друга половина 1960–90-х рр.)

У статті розглянуто засади формування доходів закарпатських селян, запровадження гарантованої оплати праці в колгоспах, динаміку її зростання та стимулюючий вплив на ефективність виробництва.

Ключові слова: *трудодень, грошові доходи, оплата праці, колгосп*

Піднесення добробуту людей нерозривно пов'язане з результатами виробничої діяльності. Темпи приросту сільськогосподарської продукції, як і продуктивності праці в аграрній сфері, впродовж досліджуваного періоду залишалися низькими, лише з 1965 р. вони дещо зросли. Однією з причин такого становища була нестача кваліфікованих кадрів. Демографічна ситуація на селі характеризувалася зниженням природного приросту та старінням населення. Форми і системи оплати праці, запровадження її грошової оплати в сільському господарстві, з'ясування стимулюючого впливу оплати праці на ефективність виробництва неодноразово ставали предметом дослідження М. Долішнього, О. Дутко, Л. Ковпак, Я. Магійченко, Р. Моторіна, А. Радченко та ін. Проте, питання оплати праці в господарствах сіл Карпатського регіону розглядалися ними побіжно. Відтак, метою статті є обґрунтування засад формування доходів сільського населення, з'ясування ролі грошових доходів у підвищенні рівня життя сільського населення Карпатського регіону.

На темпи зростання населення в цілому, і сільсько-го зокрема, значний вплив зробили вагомі події ХХ ст. Серед них – дві світові, громадянська війни, еміграції, депортації селян, внаслідок суцільної колективізації, голодомори та сталінські репресії. Загальна кількість населення республіки зростала темпами значно нижчими, за загальносоюзні. За 1961–1978 рр. вона збільшилася на 14,8%, тоді як сільське населення зменшилося на 14,7% (табл. 1). На 100 га сільськогосподарських

угідь загалом по СРСР було в середньому 54 працездатні особи, тоді як по Україні цей показник склав 19 осіб [1, 165]. Внаслідок зниження народжуваності на селі в 1,5 рази та зростання смертності у 1,8 рази, на 1977 р. 255 сільських районів України мали депопуляцію населення [1, 153].

Хоча демографічна ситуація мала регіональні відмінності. Істотне зменшення кількості сільських мешканців було характерне для центральних, південних та східних областей республіки. Регіон Українських Карпат тривалий час належав до відносно благополучних, а зниження приросту населення за 1970-і рр. спостерігалось лише у Львівській обл. (табл. 1). Рівень народжуваності в західних областях залишався найвищим у республіці [2, 21].

Табл. 1

Чисельність сільського населення в областях Українських Карпат (на 1 січня, тис. осіб)

[1, 159; 3, 22]

Області \ Роки	1961	1971	1991	Приріст (+), зниження (-) %
Закарпатська	682,8	750,4	736,6	7,4
Івано-Франківська	847,4	870,6	826,1	-2,6
Львівська	1286,9	1282,1	1103,9	-14,3
Чернівецька	557,6	557,8	539,8	-3,2
Загалом в Україні	22450,2	21213,8	16859,2	-25,0

На початок 1990 р. ситуація дещо змінилася: позитивна динаміка приросту населення мала місце лише у Закарпатській обл. Зменшення кількості сільського населення відбувалося, здебільшого, через міграцію молоді у міста. Основними причинами міграцій до міст були: низька оплата праці в сільському господарстві, порівняно з промисловими підприємствами, існуючі на селі ненормований робочий день, важкі умови праці, відсутність шляхів із твердим покриттям для зв'язку із райцентрами, відсутність дитячих дошкільних закладів і шкіл, низький рівень роботи закладів культури, погане медичне, торговельне і побутове обслуговування. Небажання молоді залишатися у необлаштованих селах ілюструють такі дані. Впродовж 1971–1977 рр. для сільського господарства були підготовлені 980 тис. трактористів, комбайнерів та шоферів, а кількість їх у господарствах республіки зросла лише на 140 тис. осіб. Лише 29,7% випускників сільських шкіл працевлаштувалися у колгоспах та радгоспах. В областях Українських Карпат цей показник коливався від 20,7% (Львівська обл.) – до 28,7% (Чернівецька обл.) [1, 163]. Значного розмаху набула і «маятникова міграція». На початку 70-х рр. лише до Дрогобича Львівської обл. як «маятникові мігранти» приїжджали щодня 12,5% працездатного населення району, до Миколаєва – 8,6, Золочева – 3,8% [4, 82].

Незважаючи на низку несприятливих демографічно-економічних факторів, регіон Карпат залишався відносно благополучним. Природний приріст населення тут перевищував загальнореспубліканський у 3–3,5 рази [5, 65]. У прямій залежності від цього, й приріст валової продукції був у 1,5–2 рази вищим, ніж по Україні загалом.

Партійне та радянське керівництво постійно декларувало принцип «за гарну працю – вищу оплату» [6, 72]. Зростання оплати праці завжди вважалося одним з найважливіших факторів підвищення рівня життя

трудящих, в тому числі й колгоспників. Однак до 1966 р. оплата праці колгоспників здійснювалася за допомоги трудовнів. Грошова оцінка трудовнів в різних колгоспах різнилася. До прикладу, в окремих господарствах Івано-Франківської обл. вона становила лише 30 коп. та 1,2 кг зерна на трудовдень, тоді як у Закарпатській обл. – 1,9 крб. [7, 74; 8, 16]. Різниця в рівні оплати праці пояснювалася рівнем фінансової спроможності колгоспів, а таких, що оплачували людину-день до 2 крб. у республіці було 26,1%; 2–3 крб. – 44,8%; понад 3 крб. – 29,1% [9, 33]. Крім того, оцінка трудовнів не була гарантованою та не сприяла матеріальній заінтересованості колгоспників. Щоб виправити становище у 1956 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову «Про щомісячне авансування колгоспників і додаткову оплату праці в колгоспах» [10, 295]. Колгоспам рекомендовалося перейти на щомісячне авансування працівників не лише грошми, а й продуктами. Проте, лише економічно міцні колгоспи змогли перейти на гарантоване авансування трудовнів. Відповідно, лише в них була додаткова оплата праці. Згодом саме ці господарства першими перейшли і до грошової оплати праці без нарахування трудовнів. Таких економічно міцних господарств у регіоні було біля 36% (у Закарпатській обл. – 38%, Чернівецькій – 29%) [11, 69]. Оцінка людину-дня у відстаючих колгоспах регіону на середину 1960-х рр. була нижчою на 43,5% [12, 157]. Таких колгоспів налічувалося: в Закарпатській обл. – 52, Івано-Франківській – 59, Львівській – 66, Чернівецькій – 19 [12, 106].

Нова форма – гарантована оплата – праці колгоспників запроваджена з 16 травня 1966 р., коли Радянський уряд прийняв постанову «Про підвищення матеріальної заінтересованості колгоспників у розвитку громадського господарства», яка зобов'язувала ввести з 1 липня таку оплату грошми та натурою. Впродовж 1966 р. нову форму оплати праці запровадили 177 (із 444) колгоспів Львівської, 168 (із 208) – Чернівецької, 185 (із 259) – Івано-Франківської та 58 (із 151) – Закарпатської обл. [11, 69, 109]. В економічно міцних господарствах Чернівецької обл. за 287 відпрацьованих людину-днів була визначена наступна місячна оплата: голова колгоспу – 373,87 крб., агроном – 182,08, тракторист – 102,4, доярка – 72,9, ланкова – 59, член ланки – 19,5 крб. [11, 124]. В середньому гарантована оплата праці становила 60,8 крб.

Оплату керівного складу колгоспів із 1968 р. було поставлено в залежність від величини валового доходу, з розрахунку на 100 га сільгоспугідь. Частина економічно слабких господарств змушена була скористатися, наданим Держбанком СРСР, кредитом для забезпечення гарантованої оплати праці колгоспників. Наприклад, 20 колгоспам найбільш відсталою (в економічному відношенні), Сторожинецького р-ну, Чернівецької обл. необхідно було одержати довгостроковий кредит на суму 1 млн. крб. для запровадження гарантованої оплати праці [11, 109].

Запровадження гарантованої грошової оплати праці, без нарахування трудовнів, із видачею зерна та інших продуктів за заготівельними цінами пропорційно до грошового заробітку кожного колгоспника, було економічною необхідністю. Перехід на гарантовану грошову оплату сприяв певному посиленню зацікавленості селян у результатах праці. Як зазначав В. Тимошик: «Гроші – не трудовні, їх треба суворо економити, ретельно лічити. З допомогою карбованця наочніше можна оцінити і проконтролювати наслідки господарювання, а колгоспник більше упевнений у своєму заробітку, який залежить від кількості та якості його праці» [13, 57]. До кінця 60-х рр. практично всі колгоспи регіону перейшли на гарантовану оплату праці. Проте, рівень

цієї гарантії був різним. Так, у Чернівецькій обл. 149 колгоспів здійснювали оплату праці на рівні радгоспів, 51 – вище цього рівня, 8 – нижче. До 1966 р. лише 17 господарств області здійснювали виплати на рівні радгоспів [14, 51, 66].

Дослідники часто зважали лише на відтворення матеріально-технічної бази в колгоспах і не згадували про відтворення трудових ресурсів. Для такого відтворення необхідно забезпечити відповідний рівень оплати праці. На середину 1960-х рр. оплата людину-дня становила 3,65 крб. за умови, що колгоспник відпрацьовує 260 робочих днів на рік. Фактична кількість, вироблених людину-днів по Україні, становила біля 188. Ще нижчим цей показник був у колгоспах областей Українських Карпат: у Закарпатській – 120 людину-днів, Івано-Франківській – 137, Чернівецькій – 142, Львівській – 152 [15, 49]. Це зумовлювалося об'єктивними причинами – природними умовами, наявністю землі, рівнем інтенсивності господарювання.

У 1973 р. оплата людину-дня, відпрацьованого в колгоспі становила 3,5 крб. у Львівській та Івано-Франківській, 3,8 крб. – у Чернівецькій, 4 крб. – у Закарпатській обл. У подальшому теж не спостерігалось значного її зростання. Більше того вона відрізнялася не лише від оплати праці на промислових підприємствах, але й від оплати в колгоспах південних та східних областей. Хоча умови праці у степових та гірських колгоспах відрізнялися прямо пропорційно відмінностям в оплаті праці (табл. 2).

Табл. 2

Середньомісячна оплата праці в областях (вибірково) УРСР. 1977 р. (крб.) [1, 169]

Області	Робітники промислових підприємств	Робітники радгоспів	Колгоспники
Закарпатська	146,8	125	79,8
Івано-Франківська	143,8	106	72,8
Львівська	153,7	97	85
Чернівецька	140,6	94	87,8
Донецька	231,6	169,8	127,4
Кримська	245	179,7	134,8
Херсонська	229	168	126
По УРСР	169,1	125	94,7

Впродовж 1958–1975 рр., поряд із зростанням показника валової продукції середня грошова оцінка людину-дня в колгоспах регіону зросла втричі. Серед областей Українських Карпат найвищою вона була у господарствах Закарпатської та Чернівецької областей. Проте, в процесі оцінки праці не враховувався рівень кваліфікації колгоспників, ступінь механізації процесів виробництва залишався низьким, що не сприяло підвищенню якості роботи. Загалом перехід на гарантовану грошову оплату сприяв посиленню зацікавленості селян у результатах праці, підвищенню рівня організації нормування, обліку та запровадження внутрігосподарського розрахунку.

Отже, заробітна плата була одним з основних джерел доходів радянської сім'ї. Вона мала відносно низький номінальний рівень, проте, виплачувалася регулярно, могла зростати, залежно від рівня кваліфікації, трудового стажу працівника. Користування суспільними фондами споживання також доповнювало перелік джерел доходів сім'ї. Значною підтримкою сімейного бюджету сільських мешканців була продукція підсобного господарства.

З кінця 1980-х рр. заробітна плата, хоч і залишалася основним джерелом доходу населення, багатомісячні затримки виплат зробили її ненадійним джерелом. Допомога держави у вигляді суспільних фондів споживання щораз зменшувалася. За умов зниження доходів від громадського сектора господарювання, постійних труднощів з продуктами харчування, їх низькою якістю або повною відсутністю в торговельній мережі, селяни змушені були ще активніше займатися веденням ОПГ для забезпечення власних потреб та збільшення доходів.

Проте, на початок 1990-х рр., навіть з урахуванням доходів від ведення особистого господарства, оплата праці не забезпечувала достойного рівня життя і взагалі перестала бути стимулом до трудової діяльності. Як наслідок, купівельна спроможність населення, особливо сільських мешканців, знизилася до критичного рівня. В результаті проведеної 1992 р. лібералізації цін, оптові ціни зросли у 22,3 рази [16]. Це призвело до підвищення роздрібних цін 1993 р. у 167 разів, порівняно з 1990 р., тоді як мінімальна заробітна плата зросла лише у 57 разів [17, 111]. Якщо у 1990 р. на середньомісячну грошову заробітну плату працівника сільського господарства за середніми цінами у державній і кооперативній торгівлі можна було придбати масла тваринного 77 кг, то у вересні 1995 р. – лише 13,5 кг, цукру, відповідно, – 325,4 і 39,7 кг [18, 231].

Табл. 3

Середньомісячна заробітна плата в основних галузях економіки України, грн. [19, 27]

Галузь	1995	1996	1997
Всього	81	138	156
Сільське господарство	46	87	100
в т. ч. колективні с/г підприємства	35	64	82
Промисловість	89	153	172
Будівництво	103	157	165
Транспорт	90	160	167
Зв'язок	95	169	203
Житлове господарство	63	117	128
Комунальне господарство	85	156	186
Охорона здоров'я	78	120	123
Освіта	70	119	127
Культура	56	97	95
Наука і наукове обслуговування	82	143	174
Фінансування, кредитування та страхування	174	277	302

За даними таблиці 3 заробітна плата впродовж другої половини 90-х рр. у сільському господарстві продовжувала залишатися однією з найнижчих серед основних галузей економіки країни. В цей час зростали доходи сільських жителів з неосновних джерел. На 1990 р. у структурі сукупного доходу селян вони склали 3,3%, 1994 р. – 14%. З'явилася й тенденція, коли окремі аграрні підприємства розподіляли частину доходів за майновими паями, нараховували за них дивіденди. Так, 1993 р. сільськогосподарські підприємства виплатили за акціями та внесками 7,3 млрд. крб., а 1994 р. – 93,3 млрд. крб., тобто, частка коштів у вигляді дивідендів за використання капіталу працівників зростала [18, 230].

Порівняно швидко відбувалося знецінення соціальних виплат, зокрема пенсій. До невиконання вимог Закону України «Про пенсійне забезпечення», прийнятого 1992 р., призвела існуюча практика нарахування

«допомог» і компенсаційних виплат в однаковому розмірі для всіх пенсіонерів (крім соціальних пенсій за віком), незалежно від трудового стажу. До того ж на початок 1995 р. середній розмір пенсії за віком у сільській місцевості на місяць був на 10,4% менший, ніж загалом у країні [18, 230]. На цей показник вплинула величина заробітної плати, з якої міським і сільським мешканцям нараховувалася пенсія.

Суттєвим джерелом доходу селян залишалася продукція особистих підсобних господарств, які завжди забезпечували колгоспників продовольством і додатковими прибутками. Попри неодноразові спроби обмеження діяльності підсобних господарств селян, зокрема у другій половині 1950-х рр., вони продовжували інтенсивно розвиватися. Значну частину продукції цих господарств селяни вирошували для власних потреб, решту – продавали заготівельним організаціям чи самостійно на ринку. Для населення областей Українських Карпат ведення особистого підсобного господарства було і залишається також шляхом вирішення проблем аграрного перенаселення та часткової зайнятості селян.

1. Центральний Державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 25, од. зб. 1723.
2. Моторін Р., Кузьміна І. Індексний аналіз зміни коефіцієнтів народжуваності в Україні в 1981–1991 рр. // Демографічна ситуація в Україні: Мат. наук. конф. – Ч. I. – К., 1993.
3. Народне господарство Української РСР у 1990 р.: Стат. щорічник. – К., 1991.
4. Долюшин М., Дудко О. Розвиток колгоспних промислів на Львівщині // Економіка Радянської України. – 1972. – № 9.
5. Демографическое развитие Украинской ССР. 1970–1979. – К., 1988.
6. Народное хозяйство СССР в 1975 году. – М., 1976.
7. Центральний Державний архів вищих органів управління України (далі – ЦДАВОУ), ф–27, оп. 22, од. зб. 695.
8. Рост матеріального благосостояння і культурного рівня населення Закарпатської області за годы IX пятилетки: Статист. сб. – Ужгород, 1976.
9. Матійченко Я.Т. Формування фонду оплати праці в колгоспах. – К., 1972.
10. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. – Т. 4. – М., 1968.
11. ЦДАВОУ, ф–27, оп. 22, од. зб. 1104.
12. ЦДАВОУ, ф. Р–2, оп. 19, од. зб. 3137.
13. Тимоцик В. Гарантована оплата праці – могутній засіб посилення матеріального стимулювання в колгоспах // Економіка Радянської України. – 1966. – № 2.
14. Держархів Чернівецької обл., ф. Р–4, оп. 9, од. зб. 6372.
15. Радченко А. Розподіл доходів і гарантована оплата праці в колгоспах // Економіка Радянської України. – 1967. – № 3.
16. Антикризисні заходи Уряду. З доповіді прем'єр-міністра України на засіданні Верховної Ради України 18 листопада 1992 р. // Урядовий кур'єр. – 1992. – 20 листопада.
17. Ковпак Л.В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині XX ст. (1945–2000 рр.). – К., 2003.
18. Аграрна праця та соціальний розвиток села / За ред. О. Богущького. – К., 1996.
19. Про стан соціального розвитку села (довідна записка). – К., 1998.

Zhulkanych N.M. Money incomes as the factor of increasing of the rural population in the Carpathian region living standard (the second half of the 1960–90th years). In the article the principles of forming the money incomes of Transcarpathian peasants, the introduction of guaranteed remuneration of labour in the collective farms, the dynamics of its growth and the stimulating influences on the efficiency of production are examined.

Key words: money incomes, remuneration of labour, kolkhoz